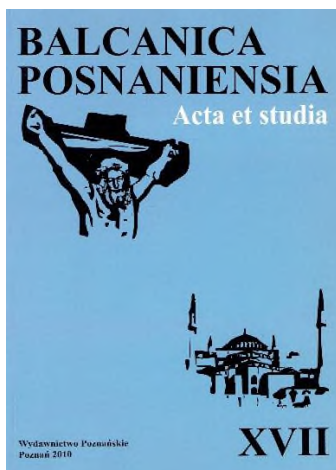

Znamierowska-Rakk Elżbieta, *Rola duchowieństwa bułgarskiego w rozwoju oświaty na ziemiach macedońskich na przełomie XIX i XX wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 19–30.

<https://doi.org/10.14746/bp.2010.17.2>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52453>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

ROLA DUCHOWIEŃSTWA BUŁGARSKIEGO W ROZWOJU OŚWIATY NA ZIEMIACH MACEDOŃSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

ELŻBIETA ZNAMIEROWSKA-RAKK

ABSTRACT. Elżbieta Znamierowska-Rakk, *Rola duchowieństwa bułgarskiego w rozwoju oświaty na ziemiach macedońskich na przełomie XIX-XX wieku* (*The role of the Bulgarian clergy in the development of education in the Macedonian territory at the turn of the 20th century*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XVII, Poznań 2010, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 19-30, ISBN 978-83-7177-650-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Elżbieta Znamierowska-Rakk, Instytut Historii PAN, Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa, Polska – Poland.

Działalność oświatowa bułgarskiego duchowieństwa stanowiła niezwykle ważny i skuteczny instrument walki wyzwolenczej Bułgarów w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej. Szczególnie zaznaczało się to po traktacie berlińskim z 1878 r., który określając warunki pokoju po zwycięskiej wojnie Rosji z Turcją, zadecydował o pozostawieniu obu tych terytoriów w granicach imperium osmańskiego. Ale aktywność bułgarskiego kleru na polu szkolnictwa miała swoje korzenie w minionych dziesięcioleciach i była kontynuacją tradycji procesu odrodzeniowego, ogarniającego ziemie bułgarskie w drugiej połowie XVIII w. Wtedy to, w 1762 r., pojawiło się dzieło pt. *Historia słowiano-bułgarska* autorstwa mnicha Paisija Hilendarskiego – jednego z pierwszych wybitnych działaczy bułgarskiego odrodzenia narodowego, zaangażowanego w krzewienie bułgarskości m.in. za pomocą płomiennych apeli do każdego Bułgara, aby znał swój język ojczysty i dzieje swego rodu¹.

¹ W literaturze polskiej występuje również forma Chilendarski – zob. P. Chilendarski, *Słowianobułgarska historia*, przekł. F. Korwin-Szymanowski, Warszawa 1981. Ta forma nie wydaje się jednak poprawna por. *Wielki Słownik Ortograficzny*, PWN, Warszawa 2006, s. 115. Na temat roli Paisija Hilendarskiego zob. też J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Słowianie południowi i zachodni VI-XX wiek*, Warszawa 2005, s. 225-226; E. Znamierowska-Rakk, *Działalność egzarchatu bułgarskiego na polu formowania świadomości narodowej Słowian macedońskich u schyłku niewoli osmańskiej*, w: *Tożsamość narodu w społeczeństwie multietnicznym Macedonii. Historia – Kultura – Literatura – Język – Media*, red. M. Kawka, I. Stawowy-Kawka, Kraków 2008, s. 40; N. Genčev, *Kilijnite učilišta v B "lgariä*, Sofiä 1967, s. 49-50.

W końcu XVIII w., a także w ciągu dwóch pierwszych dziesięcioleci XIX w., mieszkańcy Macedonii rozwijali ożywione kontakty handlowe z rynkami Europy Środkowej, głównie z Wiedniem oraz Grecją. W konsekwencji bogate warstwy ludności bułgarskiej, szczególnie środowiska kupiecko-rzemieślnicze, odczuwały narastającą potrzebę zdobywania wykształcenia i korzystania z dóbr kultury. W tym czasie elementarną działalność edukacyjną w Macedonii, sprowadzającą się do nauki czytania i pisania na bazie piśmiennictwa cerkiewno-słowiańskiego, a także przekazywania podstawowych wiadomości w zakresie historii i geografii, prowadziły szkoły przyklasztorne, otwierane głównie przy cerkwiach i zgromadzeniach zakonnych.

Kolejny etap rozwoju szkolnictwa w Macedonii nastąpił w latach 30. i 40. XIX w., kiedy przy bułgarskich cerkwiach zaczęto tworzyć również szkoły świeckie. Jedną z pierwszych tego rodzaju placówek otwarto w mieście Weles; dzięki dynamicznemu rozwojowi funkcjonowała jako bułgarskie centrum oświatowe prawie do połowy XIX w. W ślad za tym utworzono szkołę w Skopiu, która choć prowadzona była przez duchownych, to również przekazywała uczniom wiedzę świecką. Podobne szkoły powstały m.in. w miastach: Saloniki, Sztip, Gorna Dżumaja i Prilep².

W celu prowadzenia działalności oświatowej niezbędne były naturalnie podręczniki i kadra pedagogiczna. Usilne starania w tym kierunku ze strony duchownych i świeckich bułgarskich działaczy oświatowych zostały uwieńczone opracowaniem pierwszego elementarza dla bułgarskich dzieci w języku cerkiewnosłowiańskim. Książka została wydrukowana w Wiedniu, dzięki sfinansowaniu owego przedsięwzięcia przez bogatego bułgarskiego handlowca Marka Teodorowicia, rodem z miasta Razlog. Od 1814 r. drukowano już książki w języku nowobułgarskim w Budapeszcie; w 1838 r. zaś otwarto pierwszą bułgarską drukarnię w Salonikach, która wszakże po kilku latach funkcjonowania została zlikwidowana na rozkaz greckiego metropolity. Tymczasem na ziemiach macedońskich pojawili się pierwsi nauczyciele i księgarze – następcy Paisija Hilendarskiego, duchowni Hadzi Jakim K"rčovski, Kisil Pejčinović i Teodosij Sinaitski. Wraz z wydrukowaniem w 1824 r. pierwszego elementarza bułgarskiego przez dr. Petera Berona i otwarciem w 1835 r. koedukacyjnego gimnazjum w mieście Gaborowo zapoczątkowano nauczanie w języku nowobułgarskim, co dało podstawy nowoczesnemu bułgarskiemu szkolnictwu świeckiemu. Nieocenione zasługi w tym dziele położył bułgarski pedagog, mnich Neofit Rilski z Bansko, który opracował pierwszą bułgarską gramatykę, a także inne podręczniki i słowniki. Był on zarazem twórcą i kierownikiem szkoły przy klasztorze Rilskim. Nazywany patriarchą bułgarskich pisarzy i pedagogów, Neofit Rilski zajmuje jedno z poczesnych miejsc w panteonie wybitnych osobistości bułgarskiego Odrodzenia³.

Podążając za owocnym doświadczeniem gabrowskiej placówki oświatowej, również w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej zaczęto otwierać szkoły koedukacyjne. Między innymi w 1837 r. w mieście Weles utworzono taką szkołę z oddziałem dla chłopców i dziewcząt. Trzeba wszakże przyznać, że do 1933 r. dzieci bułgarskie,

² V. Božinov, *B"lgarskata prosveta v Makedoniâ i Odrinska Trakiâ 1878-1913*, Sofiâ 1982, s. 10-11.

³ Ibidem, s. 12.

ogólnie biorąc, uczyły się w szkołach, w których nauczano w języku greckim. Warto przypomnieć, że w połowie XVIII w. Słowianie macedońscy znaleźli się pod władzą kościelną greckiego Patriarchatu, urzędującego w Konstantynopolu, którego jurysdykcja nieustannie poszerzała się, obejmując także sferę cywilnoprawną. Toteż otwarcie nowobułgarskich szkół, zarówno cerkiewno-klasztornych, jak i świeckich związane było ze zmaganiem o wyzwolenie Bułgarów spod zależności od greckich hierarchów i utworzenie własnego, niezależnego Kościoła bułgarskiego. Walka ta stanowiła kluczowe narzędzie wynikłej w latach 40. i nasilonej po wojnie krymskiej (1853-1856) pokojowej rewolucji bułgarskich elit, prowadzonej za pomocą szerzenia oświaty i kultury narodowej poprzez uruchamianie placówek oświatowych, księgarni, czytelni i wydawanie prasy periodycznej. W rezultacie doprowadziło to do znaczącego przewrotu w mentalności Bułgarów i stosunkach społecznych na ziemiach macedońskich⁴.

Walka narodowa Słowian macedońskich z przywództwem greckiego duchowieństwa o kościelną niezależność faktycznie rozpoczęła się już w latach 20. XVIII stulecia, kiedy miejscowa ludność, na czele z wpływowymi przedstawicielami bułgarskich kupców i rzemieślników, wypowiedziała posłuszeństwo greckim metropolitom w bułgarskich eparchiach we Wracy (1821) i w Skopiu (1828-1829)⁵. A zatem, w tych miastach ludność słowiańska już nie poprzestała na wysiłkach zmierzających jedynie do odrzucenia greckiego języka liturgicznego i zastąpienia go językiem bułgarskim, ale przeszła do działań bardziej radykalnych, choć były one długotrwałe i uciążliwe. Patriarchat konstantynopolitański bowiem nie zadowolili się tylko materialną eksploatacją Słowian macedońskich w podległych mu eparchiach, ale jednocześnie podejmował ofensywną hellenizację. Na przełomie XVIII i XIX w. administracja Patriarchatu i hierarchia grecka, funkcjonująca na ziemiach macedońskich, owdładnięte były wielkogreckim programem narodowym o nazwie „Megali Idea”. Przejawiał się on dążeniem do restauracji imperium bizantyjskiego kosztem kulturalno-historycznego dziedzictwa Słowian południowych⁶. W tych realiach rozumiały być wielki opór greckiego duchowieństwa wobec zabiegów emancypacyjnych ze strony ludności macedońskiej, identyfikującej się z narodem bułgarskim. Starania o bułgarską cerkiew i szkołę napotykały na wściekłe reakcje hierarchów greckich. Np. w latach 30. grecki biskup w Welos zarządził spalenie wszystkich starych cerkiewno-słowiańskich ksiąg w klasztorach, co dotknęło też słowiańskie i starobułgarskie rękopisy w klasztorach „Sveti Naum”, „Treskavec” i „Prečista”⁷. A trzeba przy tym brać pod uwagę, że pozycja Greków w imperium osmańskim była nieporównanie silniejsza aniżeli Bułgarów. Toteż jest rzeczą znamionną, że walka ludności bułgarskiej w Turcji skierowana była nie tyle przeciwko Turkom, ile przeciwko uciskowi narodowemu, ekonomicznemu i społecznemu stosowanemu przez Patriarchat

⁴ Ibidem, s. 13.

⁵ Szerzej: Z. Markowa, *B"lgarskoto c"rkovno-nacionalno diženie do Krimskata vojna*, Sofiã 1976.

⁶ R. Poplazarov, *Grčkata politika sprema Makedoniã vo vtorata polovina na XIX i početokot na XX vek*, Skopje 1973, s. 11-12.

⁷ G. Bousket, *Historie du peuple bulgare*, Paris 1909, s. 104.

grecki. Walka ta miała swoich bohaterów, a nawet męczenników, jak Neofit Bozweli – patriota i bojownik o bułgarską narodową oświatę i cerkiew – zesłany na wygnanie, gdzie zmarł jako więzień w 1848 r. Również bracia Dymitr i Konstantyn Miladinowowie ze Strugi zostali oskarżeni przez greckich duchownych z powodu wprowadzenia języka bułgarskiego do szkół i opracowania zbioru pieśni bułgarskich. W konsekwencji zostali osadzeni w więzieniu pod zarzutem prowadzenia działalności agenturalnej na rzecz Rosji, a następnie otruci⁸.

Kierownictwo walki o emancypację Bułgarów w imperium osmańskim znajdowało się w Konstantynopolu, gdzie w 1840 r. utworzono pierwszą bułgarską gminę cerkiewną, stanowiącą ważne ogniwo jednoczące narodowe wysiłki i środki materialne zamożnych bułgarskich środowisk kupiecko-rzemieślniczych. W 1848 r. dzięki poparciu tej gminy w stolicy Turcji powstała pierwsza bułgarska cerkiew, wydawano prawie wszystkie legalne bułgarskie gazety i czasopisma formujące i odzwierciedlające poglądy bułgarskiej opinii społecznej w duchu mobilizowania do walki o niezależność bułgarskiej Cerkwi i narodowego szkolnictwa. W 1864 r. powstała tam także bułgarska czytelnia i Towarzystwo „Oświata”, przekazujące Słowianom macedońskim środki pieniężne na rozwój oświaty i kultury⁹. Warto dodać, że w Tracji Adriapolskiej walka o samookreślenie narodowe nie uzyskała tak dużego rozmachu z powodu słabości tamtejszego bułgarskiego elementu miejskiego.

Wraz z powstaniem w Konstantynopolu bułgarskiej gminy cerkiewnej zaistniała konieczność utworzenia analogicznych wspólnot wyznaniowych w Macedonii, jako niezbędnego oparcia dla zmagających tamtejszych Bułgarów o narodową Cerkiew i szkołę. Właśnie owe gminy cerkiewne przejmowały na siebie koszty utrzymywania szkół, reprezentowały ludność bułgarską przed władzami tureckimi oraz broniły przed przemocą i grabieżą ze strony greckiego kleru. Jednym ze znaczących osiągnięć działalności bułgarskich gmin cerkiewnych było uzyskanie fermanu w sprawie zbudowania cerkwi bułgarskiej w mieście Prilep. A warto przy tym dodać, że do 1870 r. wszystkie dekrety sułtańskie dotyczące kwestii kościelnych wydawano w imieniu greckich hierarchów. Na podkreślenie zasługuje też powstała w 1869 r. bułgarska gmina w Salonikach, głównym mieście Macedonii, gdzie obok Greków, Turków i Bułgarów znaczną liczbę stanowili Żydzi. Trzeba stwierdzić, że bułgarska społeczność salonicka składała się z wykształconych i świadomych swej tożsamości narodowej środowisk kupiecko-rzemieślniczych, utrzymujących żywe więzi ekonomiczne z niemalże całym imperium osmańskim. Żywioł bułgarski w tym mieście systematycznie się powiększał, choć nadal przewagę tu mieli Grecy. Jednak wsie wokół Salonik były prawie całkowicie bułgarskie. Salonicka gmina cerkiewna położyła ogromne zasługi w dziele organizowania bułgarskiego szkolnictwa i starań o zbudowanie bułgarskiej Cerkwi. W dalszych latach powstały bułgarskie gminy cerkiewne w miastach: Bitola, Sjar, Newrokop, Kriwa Palanka, Woden i Adriano-

⁸ *Bratā Miladinovi – Minalo, priturka*, Sofiā 1912, s. 9 i nn.

⁹ N. Genčev, *Pogled v "rhu prosvetnoto dviženie v Makedoniā prez XIX v. do 1878*, w: *Plam "k" 't na Solunski svetilnik. Sbornik ot statii, materiali po slučaj 90 godini ot s "zdanaveto na Solunskata b "lgarska gimnaziā*, Sofiā 1970, s. 33.

pol¹⁰. Największe sukcesy edukacyjne w dobie bułgarskiego Odrodzenia osiągnięto w dwóch ostatnich dziesięcioleciach przed wojną rosyjsko-turecką 1877-1878. Wówczas w Macedonii było 120 bułgarskich szkół z ponad 160 nauczycielami¹¹. Jest rzeczą oczywistą, że bułgarskie dzieło oświatowe umacniało się tam, gdzie gminy cerkiewne dłużej funkcjonowały, co dotyczyło przede wszystkim miast – i to tych, w których elita bułgarska była silniejsza ekonomicznie i lepiej zorganizowana. W miastach natomiast, gdzie dominowali Grecy, hellenizm rozpowszechniał się także wśród ludności bułgarskiej.

Oprócz regularnych szkół w miastach i większych wsiach w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej tworzone też szkoły niedzielne i wieczorne w celu nauki pisania i czytania dorosłych. W latach 60. XIX w. powstawały czytelnie narodowe, rozwijające kulturę i uczucia patriotyczne wśród bułgaryzowanych Słowian macedońskich, związane głównie z walką o uznanie odrębnej narodowości bułgarskiej i odrzucenie podporządkowania greckiej Cerkwi. Warto wymienić tu bułgarskie czytelnie, które otrzymywały bułgarskie gazety z Konstantynopola oraz literaturę artystyczną i naukową (m.in. „Nadzieja” w mieście Prilep czy „Oświata” w Weles). Działały również młodzieżowe towarzystwa uczniów, m.in. w miastach: Kukusz, Woden, Skopie i Sztip i kluby kulturalne dla młodzieży i dorosłych. Należy zaznaczyć, że choć placówki te prowadziły swą działalność w ramach gmin cerkiewno-oświatowych i korzystały od nich pomocy materialną, to jednak miały swoje odrębne kierownictwa, kadre, budżet, a nawet organy prasowe. Funkcjonowały według wzoru centralnej bułgarskiej czytelnicy „Swetlina” w Konstantynopolu, dysponującej znacznymi środkami finansowymi, które pochodziły głównie z dotacji i składek zamożnych środowisk bułgarskich. Z finansów tych pokrywano wynagrodzenia bułgarskich nauczycieli w Salonikach oraz wydawano środki na zakupy podręczników i pomocy szkolnych dla niemalże wszystkich placówek oświatowych, rozsianych po miastach, miasteczkach i większych wsiach całej Macedonii¹².

Zważywszy na niesłabnący ucisk ekonomiczny i narodowościowy ze strony greckiego kleru, trzeba stwierdzić, że osiągnięcia w zakresie szerzenia oświaty i kultury bułgarskiej do 1870 r. były niebagatelne. One to przede wszystkim doprowadziły do owego doniosłego wydarzenia, jakim było ukonstytuowanie 11 marca tegoż roku, na mocy fermanu sułtańskiego, ogólnonarodowej organizacji wyznaniowej w postaci odrębnej Cerkwi bułgarskiej – Egzarchatu bułgarskiego. Stanowiło to silny impuls do walki o polityczne wyzwolenie Bułgarii. Chociaż Egzarchat nie bronił linii rewolucyjnej (bo nie tylko nie mógł tego czynić, jako organ formalnie podległy władzom tureckim, ale też uważał ją za zbyt ryzykowną i sprzeczną z pokojową, ewolucyjną polityką, którą preferował) w owych zmaganiach, to jednak był on instytucją wprost niezbędną dla budzenia i umacniania tożsamości ludności bułgarskiej. Samodzielny Kościół bułgarski wiązał bowiem w jedną całość rozproszonych Buł-

¹⁰ Szerzej: I. Snegarov, *Solun v b'lgarskata duhovna kultura*, Sofia 1937.

¹¹ N. Genčev, *Pogled v' rhu prosvetnoto dviženie*, s. 59.

¹² Szerzej: C. Čilingirov, *B'lgarskite čitališa predi Osvoboždenieto*, Sofia 1930; J. Ivanov, *B'lgariete v Makedonia. Izdirvania i dokumenti*, Sofia 1917, s. 96.

garów, a ponadto stanowił silne oparcie dla tych eparchii, w których ludność bułgarska była dzielona i wynaradawiana na skutek aktywnej działalności propagandowej hellenizmu i serbizmu¹³.

Zgodnie z fermanem powołującym Egzarchat, początkowo w jego zasięgu terytorialnym pozostawała jedynie eparchia w Weles, gdzie od dawna Bułgarzy nie uznawali jurysdykcji Patriarchatu konstantynopolańskiego. Ferman ten wszakże uprawniał do zorganizowania plebiscytu także w innych eparchiach, które w przypadku uzyskania większości 2/3 głosów elektoratu za przynależnością do Egzarchatu, mogły się przyłączyć do Kościoła bułgarskiego. Do takich rezultatów głosowania doszło w plebiscycie przeprowadzonym w 1873 r. w eparchiach skopijskiej i ohrydzkiej. Wywołało to gwałtowny sprzeciw Patriarchatu, który starał się wpływać na rząd sułtański, aby ten nie dopuszczał do tego rodzaju akcji w pozostałych eparchiach Macedonii. Niemniej, znaczenie owych pierwszych plebiscytów dla ludności bułgarskiej było ogromne, gdyż dzięki temu Egzarchat poszerzył obszar swej jurysdykcji, a zarazem określał południowo-zachodnie granice etniczne narodowości bułgarskiej. Do czasu wojen bałkańskich (z lat 1912-1913) do terytorium diecezji Egzarchatu włączono 7 eparchii, z metropolitami na czele, oraz 8 eparchii w Macedonii i 1 w Tracji Adrianopolskiej, z egzarchijskimi namiestnikami na czele (miasta: Kostur, Lerin, Woden, Saloniki, Kukusz, Seres, Melnik, Drama oraz Adrianopol). A zatem, po 1870 r. można mówić o kolejnym etapie rozwoju bułgarskiej oświaty i kultury na ziemiach macedońskich, w którym dominującą rolę odegrała oficjalnie uznana, legalna instytucja narodowa w postaci Egzarchatu. Jako duchowy filar bułgarskości i zjednoczonych wszystkich bułgarskich eparchii, Egzarchat niejako automatycznie przejął kierownictwo nad bułgarską oświatą, która niezwykle pręźnie rozszerzała się i umacniała na ziemiach macedońskich. Już w 1871 r. otwarto pierwszą bułgarską szkołę w Sjar, co było o tyle sukcesem, że miasto to stanowiło twierdzę hellenizmu we wschodniej części Macedonii Egejskiej. Około 1878 r. funkcjonowało tam już 29 bułgarskich szkół z 33 nauczycielami i 1522 uczniami. W parze z rozwojem oświaty szła w Sjar walka o wyzwolenie polityczne; w przededniu powstania kwietniowego z 1876 r. działało w tym mieście i w jego okolicach szereg komitetów rewolucyjnych. Niewątpliwie aktywna działalność Egzarchatu na niwie polityczno-dyplomatycznej wpłynęła na zwołanie w grudniu tegoż roku, z inicjatywy Rosji i za zgodą pozostałych mocarstw europejskich, międzynarodowej konferencji ambasadatorów, na której przyjęto projekt przewidujący przeprowadzenie reform w wilajetach macedońskich, uznawanych za część przyszłego państwa bułgarskiego¹⁴.

Wojna rosyjsko-turecka w latach 1877-1878 spowodowała znaczny regres bułgarskiego dzieła oświatowego. Po jej zakończeniu rozwój bułgarskiej oświaty na ziemiach Macedonii i Tracji Adrianopolskiej następował w dwóch etapach. Pierwszy określają daty 1878-1903, czyli od podpisania traktatu berlińskiego do powstania ilin-

¹³ E. Znamierowska-Rakk, *Kościół bułgarski w Macedonii w przededniu i w pierwszych latach po utworzeniu Egzarchatu*, w: *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, s. 78-85.

¹⁴ *Makedoniâ. Istoriâ i političeska s'dba*, t. I, red. P. Petrov, Sofiâ 1994, s. 220-221.

deńsko-preobrażeńskie, drugi zaś od tego zrywu wyzwolenczego do końca wojen bałkańskich. Pierwszy okres był niezwykle trudny, gdyż w Macedonii panowała całkowita anarchia i chaos. Bułgarskie szkoły utworzone tam w XIX w. i istniejące do wojny rosyjsko-tureckiej zostały zamknięte, a te, które kontynuowały swą działalność, podporządkowano Patriarchatowi greckiemu. Wysoka Porta nie zgodziła się na wznowienie urzędów bułgarskich biskupów w Skopiu, Ohridzie i Welesie, choć były one zatwierdzone jeszcze przed wybuchem rosyjsko-tureckiego konfliktu zbrojnego w 1877 r. Trzeba wszakże podkreślić, że bułgarski Egzarchat w Konstantynopolu udało się zachować dzięki ogromnym wysiłkom dyplomatycznym egzarchy. Udało się pomimo tego, że po 1878 r. władze osmańskie zarzucały Egzarchatowi nieprawomyślność, próbując go wyeliminować z przestrzeni publicznej i wyrzucić poza imperium tureckie, ograniczając jego wpływy tylko do Księstwa Bułgarii. Egzarcha próbował urzędować w Płowdiwie, ale, wobec zagrożenia uszczupleniem obszaru jurysdykcji Egzarchatu, powrócił do Konstantynopola. Toteż instytucja ta od lata 1880 r., przeciwdziałając tego rodzaju tendencjom i dążąc do wzmocnienia żywiołu bułgarskiego na ziemiach macedońskich, podjęła się wznowienia i kierowania tamtejszym bułgarskim szkolnictwem, zarówno o charakterze kościelnym, jak i świeckim¹⁵.

Bazą, na której oparto realizację tych zadań w Macedonii, stały się tamtejsze bułgarskie gminy cerkiewne. O ile bezpośrednie planowanie, tworzenie i prowadzenie szkolnictwa realizował Egzarchat, o tyle pomoc materialna była wówczas regularnie świadczona przez Księstwo Bułgarii, w którego budżecie państwowym figurowała stała pozycja corocznych dotacji na ten cel. Wysokość tych subwencji sukcesywnie z roku na rok zwiększała się. I tak od 1880 r. przyznano zaledwie 30 tys. lewa, w 1882 r. – 100 tys. lewa, a w 1885 r. już 600 tys. lewa. Projekt budżetu Egzarchatu był przygotowywany każdego roku w Ministerstwie Spraw Zagranicznych i Wyznań Księstwa Bułgarii oraz w Świętym Synodzie, a następnie ostatecznie zatwierdzany przez bułgarski parlament. Ponadto Egzarchat otrzymywał regularne dochody od eparchii bułgarskich z obszaru Księstwa Bułgarii i imperium osmańskiego¹⁶.

Uwieńczeniem konsekwentnych wysiłków Egzarchatu na polu szkolnictwa było utworzenie w latach 1880-1881 bułgarskiego męskiego gimnazjum w Salonikach, które wkrótce stało się prężnym ideowym i duchowym centrum bułgarskości w Macedonii. Ta placówka oświatowa odegrała szczególnie ważną rolę w rozwoju wyzwolenczego ruchu na ziemiach macedońskich. Prawie wszyscy znani działacze Wewnętrznej Macedońsko-Adrianopolskiej Rewolucyjnej Organizacji (WMORO) uczyli się lub wykładali w owym gimnazjum (m.in. Damian Gruew, Goce Delczew, Gorcze Petrow, Peter Toszew, Boris Saratow, Christo Matew), a także pełnili funkcję szkolnych inspektorów z ramienia Egzarchatu (m.in. Damian Gruew, Gorcze Petrow, Peter Toszew)¹⁷. A zatem, ta placówka oświatowa stała się prawdziwą kuźnią kadr,

¹⁵ P. Petrov, H. Temelski, *Църква и църковен живот в Македонија*, Sofiã 2003, s. 108-111.

¹⁶ Ibidem, s. 110-111.

¹⁷ D.O. Labauri, *Bolgarskoe nacionalnoe dviżenie v Makedonii i Frakii v 1894-1908 gg. Ideologija, programma, praktika političeskoj borby*, Sofiã 2008, s. 78; H. Silanov, *Osvoboditelnite borbi na Makedoniã. Ilindenskoto v'stanie*, Sofiã 1933, s. 119-120.

niewyczerpanym rezerwuarem, zapewniającym ciągły dopływ odpowiednio uformowanych osób dla przyszłej organizacji rewolucyjnej. Albowiem jej przywódcy i działacze nie mogliby wzrastać intelektualnie i ideowo, gdyby nie działalność oświatowa, prowadzona przez bułgarską cerkiew w latach 80. i na początku lat 90.

Dwa lata później w Salonikach uruchomiono także żeńskie gimnazjum. Placówka ta powstała pod wezwaniem Świętego Zwiastowania, a jej pierwszym dyrektorem została Carewna Miladinowa, córka wybitnego działacza bułgarskiego Odrodzenia ze Strugi, Dymitra Miladinowa (wspomnianego wyżej w niniejszym tekście)¹⁸. Również w Tracji Adrianopolskiej bułgarskie dzieło oświatowe rozwijało się pomysłnie. W sumie, pomimo wielorakich trudności stawianych przez tureckie władze miejskie i greckie duchowieństwo, we wszystkich miastach i większych wsiach na ziemiach macedońskich i trackich do 1885 r. zostały otwarte bułgarskie szkoły podstawowe i progimnazja. Bułgarskie gminy cerkiewne systematycznie zabiegały o zapewnienie pełnej obsady kadrowej w szkołach i partycypowały w części wynagrodzeń nauczycieli¹⁹.

Należy podkreślić, że bułgarska oświata rozwijała się w permanentnej konfrontacji z wrogą propagandą grecką, sterowaną przez Patriarchat konstantynopolitański i środowiska greckiej elity, zamieszkującej w stolicy imperium osmańskiego. Propaganda serbska natomiast nasiliła się znacznie dopiero po zjednoczeniu Księstwa Bułgarii ze Wschodnią Rumelią w 1885 r., głównie w północnej i centralnej Macedonii. Antybułgarska działalność zarówno Greków, jak i Serbów znajdowała ciche poparcie władz tureckich²⁰. Ludność bułgarska okazywała wprawdzie opór wobec tych poczynąń, ale skutecznym narzędziem stosowanym w obronie bułgarskości w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej okazała się dopiero, utworzona w 1893 r. w Salonikach, Wewnętrzna Macedońsko-Adrianopolska Organizacja Rewolucyjna. Stanowiła ona zorganizowaną siłę bułgarskich mieszkańców obu tych prowincji w europejskiej Turcji, posługującą się radykalnymi metodami zwalczania swych przeciwników tureckich, greckich i serbskich, nie wyłączając zbrojnej przemocy i terroru²¹.

W pierwszym okresie działalności oświatowej prowadzonej przez Egzarchat, czyli od 1878 r. (podpisanie traktatu berlińskiego) do powstania ilindeńsko-preobrażeńskiego w 1903 r., osiągnięto znaczące rezultaty. Widać to wyraźnie, gdy porównamy dane statystyczne. W roku szkolnym 1882/83 pod auspicjami Egzarchatu działało 237 szkół bułgarskich z 351 nauczycielami i 16 063 uczniami, natomiast w roku 1899/1900 liczba szkół bułgarskich wzrosła do 942, nauczycieli było 1447 i 47 581 uczniów. Szczególnie wyraźne efekty szkolnictwa bułgarskiego, funkcjonującego pod egidą Egzarchatu, miały miejsce w Macedonii, gdzie w owym czasie żyła ogromna większość ludności, poddanej jurysdykcji bułgarskiego Egzarchy. W 1900 r.

¹⁸ V. Bożinov, *B''lgarskata prosvetna dejnost v Makedoniâ i Adrianopolska Trakiâ (1878-1885)*, w: *Osvoboditelni borbi na b''lgarskoto naselenie v Makedoniâ i Adrianopolska Trakiâ sled berlinskiâ kongres*, red. H. Hristov, V. Bożinov, K. Kosev..., Sofiâ 1981, s. 19.

¹⁹ Ibidem, s. 20-27.

²⁰ V. Bożinov, *B''lgarskata prosveta v Makedonia*, s. 83 i nn.

²¹ A. Giza, *Ziemie macedońskie na przełomie XIX i XX wieku*, Szczecin 1996, s. 69 i nn.

na 817 000 wyznawców prawosławia na ziemiach macedońskich, liczba szkół bułgarskich wynosiła 781, liczba nauczycieli – 1221, a uczniów – 39 454²².

Wkład kierowanego przez Egzarchat duchowieństwa bułgarskiego w rozwój szkolnictwa na ziemiach macedońskich trudno przecenić. Budził on i utrwalał bułgarską świadomość narodową u Słowian macedońskich w trzech wilajetach europejskiej Turcji: salonickim, skopijskim i bitolskim. Szkoły bułgarskie generowały bojowników rewolucyjnej organizacji macedońskiej i stworzyły ideowe podłoże największego powstania w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej – powstania ilinden-sko-preobrażeńskiego z 1903 r. Wszelako w przededniu, w okresie i w pierwszych latach po tej krwawo stłumionej insurekcji, tamtejsze szkolnictwo bułgarskie, podobnie jak w czasie wojny rosyjsko-tureckiej, przeżywało zastój, co w konsekwencji doprowadziło do poważnego regresu.

Bułgarski Egzarchat, w osobie egzarchy Josifa I, bronił bojowników macedońskich, walczących czy to z Turkami, czy z oddziałami partyzantów greckich i serbskich, przed represjami ze strony władz osmańskich. Egzarcha czynił tak pomimo to, że był on konsekwentnie i zdecydowanie przeciwny wybuchowi powstania.

Wznowienie działalności oświatowej Egzarchatu nastąpiło dopiero z początkiem 1906 r. Był to niezwykle trudny okres dla hierarchii Egzarchatu i bułgarskich gmin cerkiewnych, gdyż władze tureckie mnożyły przeszkody w przygotowywaniu budynków szkolnych i zapewnieniu pełnej kadry pedagogicznej we wszystkich rodzajach szkół: podstawowych, progimnazjach i gimnazjach. Ponadto, administracja osmańska żądała od bułgarskich nauczycieli świadectwa lojalności wobec władz państwowych imperium tureckiego. Od pedagogów wymagano oświadczeń, że nie są oni członkami zakazanych organizacji i nie uczestniczyli w akcjach powstańczych. Dużym problemem dla funkcjonowania szkół był również brak podręczników i przyborów szkolnych, zwłaszcza z powodu zakazu sprowadzania ich z Królestwa Bułgarii²³.

Znaczącym bodźcem do rozwoju bułgarskiej oświaty, literatury, prasy na ziemiach macedońskich było proklamowanie w 1908 r. systemu konstytucyjnego w Turcji, w związku z rewolucją Młodo Turków. Dzięki gwarancjom wolności sumienia i wykształcenia, zawartym w nowej tureckiej ustawie zasadniczej, Bułgarzy pod kierownictwem Egzarchatu otwierali zamknięte dotychczas szkoły i cerkwie. Dziesiątki bułgarskich placówek oświatowych w wilajecie skopijskim i w południowej Macedonii, które przemocą zostały podporządkowane greckiemu Patriarchatowi, na nowo powróciło pod skrzydła Kościoła bułgarskiego. Obok gimnazjów, szkół pedagogicznych i seminariów duchownych zaczęto tworzyć również szkoły zawodowe, szczególnie handlowe. W Konstantynopolu w 1909 r. powstało Towarzystwo Kulturalne pod nazwą „Bułgarska Macierz” (*B'lgarska matica*), ściśle współpracujące z Egzarchatem. W Salonikach natomiast działał Bułgarski Związek Nauczycieli, jako profesjonalna i kulturalno-oświatowa organizacja bułgarskich

²² V. Bożinov, *B'lgarskata prosvetna dejnost v Makedoniä...*, s. 23; idem, *B'lgarskata prosveta v Makedoniä*, s. 132-133.

²³ Idem, *B'lgarskata prosveta v Makedoniä*, s. 350.

pedagogów. W roku szkolnym 1911/12, ostatnim roku tureckiego panowania w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej, istniały tam 1373 szkoły, w tym 13 gimnazjów i innych szkół średnich, 87 progimnazjów i 1273 szkoły podstawowe. W placówkach tych pobierało naukę 78 854 uczniów pod kierunkiem 2266 nauczycieli (146 – w gimnazjach, 238 – w progimnazjach oraz 1880 – w szkołach podstawowych). Zdecydowana większość pedagogów pochodziła z Macedonii i Tracji Adrianopolskiej, a tylko 15 osób przybyło tu do pracy z Księstwa Bułgarii. Bułgarskie dzieło oświatowe najlepiej było rozwinięte w wilajecie salonickim (487 szkół, 25 732 uczniów) oraz bitolskim (370 szkół, 24 302 uczniów). Słabiej natomiast – w wilajecie skopijskim (242 szkoły, 14 334 uczniów) i w Tracji Adrianopolskiej (194 szkoły, 11 802 uczniów). We wszystkich miastach i większych wsiach na ziemiach macedońskich i trackich działały także bułgarskie czytelnice, szkoły niedzielne i wieczorowe, biblioteki, organizowano trupy teatralne, towarzystwa kobiece i kluby sportowe. Wszystkie te instytucje stawiały przed sobą głównie zadania poszerzenia wykształcenia ludności bułgarskiej, podniesienia jej kultury oraz umocnienia społecznej i patriotycznej świadomości. Szczególnie aktywna i zarazem masowa była bułgarska działalność kulturalno-oświatowa w Macedonii; na mniejszą skalę zaś prowadzona była w Tracji Adrianopolskiej²⁴.

Wypełniając misję dziejową na niwie oświaty i kultury, Egzarchat w początkach lat 90. XIX w. stopniowo tracił swe wpływy wśród rozbudzonej narodowo młodzieży macedońskiej i trackiej. Absolwenci bułgarskich szkół nie zadowalali się już tylko kontemplacją narodowego przebudzenia jako romantycznego celu samego w sobie, a w swych dążeniach nie poprzestawali na poziomie autonomii cerkiewno-oświatowej. Oni dążyli do czegoś o wiele większego. Młoda, radykalnie nastrojona inteligencja w Macedonii parła do szybkiego, samodzielnego rozwiązania problemu wyzwolenia politycznego z niewoli tureckiej. Wśród macedońskiej emigracji, która osiedliła się w państwie bułgarskim, dominowało przekonanie, że tylko ostateczne zjednoczenie i wyzwolenie polityczne wszystkich Bułgarów może być decydującym czynnikiem w umacnianiu nacji bułgarskiej. Tymczasem Egzarchat dążył głównie do pomnożenia kleru i rozszerzenia swej jurysdykcji. W 1912 r. w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej sprawowało posługę duszpasterską 7 metropolitów, 1310 kapłanów, Egzarchatowi podlegało 1331 cerkwi, 234 kaplice i 73 klasztory²⁵. Hierarchia egzarchijska miała jednak także w polu widzenia kształcenie inteligencji bułgarskiej, której celem miało być – według zamysłu Kościoła bułgarskiego – wykorzystanie ruchu narodowego do wprowadzenia reform politycznych w sposób ewolucyjny, pokojowy. W tych realiach bułgarski ruch wyzwolenieńczy osiągnął ostatnie stadium i spolaryzował się, tworząc dwa nurty: klerykalno-konserwatywny (egzarchijski) i radykalno-demokratyczny (rewolucyjny) o odrębnym programie i taktyce, choć cel ostateczny miał być w zasadzie ten sam: wyzwolenie ludności bułgarskiej zamieszkałej poza Królestwem Bułgarii i zjednoczenie wszystkich Bułgarów w jednym organizmie państwowym.

²⁴ Ibidem, s. 350-351.

²⁵ Ibidem, s. 351.

Podsumowując znaczenie działalności oświatowej duchowieństwa bułgarskiego na ziemiach macedońskich, warto podkreślić, że o ile do połowy XIX w. Bułgarzy zajmowali ważne miejsce w Macedonii, raczej tylko z powodu swej liczebności, o tyle w XX w. – z racji świadomej identyfikacji bułgarskiej. W dziele tym niewątpliwie dominujący był wkład Egzarchatu, który, dzięki tworzeniu i kierowaniu szkolnictwem i instytucjami kulturalnymi na ziemiach macedońskich, budził i rozwijał u tamtejszej słowiańskiej ludności poczucie bułgarskiej tożsamości narodowej. Można zaryzykować konstatację, że szkoły egzarchijskie niewątpliwie wygenerowały naród bułgarski w Macedonii. Stwierdzenia tego nie należy jednak przyjmować literalnie, gdyż musiały istnieć jeszcze jakieś inne czynniki sprzyjające internalizacji tożsamości bułgarskiej przez ludność macedońską. Jak słusznie zauważa rosyjski badacz, Dmitrij Olegowič Labauri – Grecy, dysponujący nieporównanie większymi wpływami politycznymi, finansowymi, kulturalnymi i religijnymi aniżeli Bułgarzy, nie tylko nie zdołali zachować swych pozycji w Macedonii, ale gwałtownie je tracili, zwłaszcza w XIX w. Albowiem choć świadomość narodowa jest kategorią nader subiektywną, to jednak należy brać pod uwagę także obiektywne przesłanki generowania nacji, które w Macedonii wyrażały się w stosunkowo łatwym przenikaniu cech bułgarskiej etniczności do sfery mentalnej Słowian macedońskich. Bez wątpienia decydującą rolę w procesie przekształcania tamtejszego etnosu w nację bułgarską odegrała bułgarska elita, a głównie duchowieństwo, choć także i świeccy. Nie byłoby jednak możliwe skonstruowanie owej nacji z niczego. Albowiem fundamentem budzenia i ugruntowania narodowej samoświadomości jest właściwa każdemu etnosowi etniczna autoidentyfikacja. Stąd grecka elita miała o wiele mniejsze szanse „wzbudzić” u etnicznych Słowian grecką tożsamość narodową. Nawet jeśli to się udawało, to jedynie pozornie, bo u takich etnicznych Słowian-Grekomanów następowały częste metamorfozy narodowej samoświadomości. Podobne zjawisko dotyczyło również serbskiej propagandy narodowej, gdy serbscy działacze oświatowi wabili ubogie dzieci Słowian macedońskich bezpłatnymi podręcznikami, ubraniem i obuwem. Z drugiej strony w podobny sposób działało też bułgarskie bractwo charytatywne „Miłosierdzie”, które swymi darami powodowało odpływ serbskich dzieci ze szkół prowadzonych przez Serbów. Lecz te „sukcesy” często okazywały się iluzoryczne, ponieważ wcale nie gwarantowały utrwalenia wyborów dokonanych w takich okolicznościach²⁶.

*

W konsekwencji krótkowzrocznej i błędnej polityki kół rządzących Bułgarii, a zwłaszcza dworu Ferdynanda Koburga, a także z powodu zaborczych dążeń sąsiednich państw bałkańskich, zjednoczonych przeciwko Bułgarii w II wojnie bałkańskiej, wojna ta zakończyła się dla narodu bułgarskiego ciężką katastrofą. Wszystko to, co w dziedzinie bułgarskiej oświaty i kultury zostało utworzone w Macedonii i Tracji Adrianopolskiej, przy ogromnym wysiłku i poniesionych ofiarach w ciągu

²⁶ D.O. Labauri, op. cit., s. 76-77.

całego XIX wieku, a zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach przed wojnami bałkańskimi, zostało zniszczone. Zgodnie z traktatem bucharszteńskim Królestwo Serbii i Królestwo Grecji podzieliły między siebie Macedonię, a w granicach Bułgarii pozostał jedynie kraj Piryński i okręg Strumicy. Turcja, nie zważając na to, że po I wojnie bałkańskiej był już podpisany (choć nieratyfikowany) traktat pokojowy, wykorzystwała trudne polityczne i militarne położenie Bułgarii podczas wojny międzysojuszniczej i na nowo zajęła Trację Adrianopolską na wschód od Maricy z miastami Adrianopol i Lozengrad. Wypędziwszy przemocą miejscowych Bułgarów, Turcy w ten sposób oczyścili to terytorium z żywiołu bułgarskiego. W konsekwencji bułgarska oświata mogła swobodnie rozwijać się tylko w tych częściach Macedonii (kraj Piryński, okręg Strumicy), okręgu Rodopskiego i Tracji Zachodniej, które wchodziły w skład wolnej Bułgarii. W pozostających pod obcym panowaniem częściach Macedonii wywalczone prawa narodowe ludności bułgarskiej całkowicie zastąpione zostały nowymi porządkami, ustalonymi przez władze serbskie i greckie. Po I wojnie światowej zaś Bułgaria utraciła Trację Zachodnią na rzecz Grecji i okręg Strumicy na rzecz Jugosławii.

THE ROLE OF THE BULGARIAN CLERGY IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE MACEDONIAN TERRITORY AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

Summary

This article presents the dominating role of the Bulgarian clergy in the development of the education among the Slavic population living in the Macedonian territory. The considerations comprise the period since the Congress of Berlin in 1878 until the Ilinden-Preobrazhenie uprising in 1903, when Macedonia and Adrianopolis Thracia (Hadrianopolis) were part of the Ottoman Empire. The successful development of the Bulgarian education in both provinces was influenced by the activity of the Exarchate, separated in 1870, acknowledged as the self-reliant national Bulgarian Church, a high level of the national consciousness of the local Slavs and the material support from the Duchy of Bulgaria.

The Exarchate took the role of the unifying center for all Bulgarians from the Macedonian territory, their spiritual and political representative towards the Turkish authority. The Bulgarian clergy was the main organizer of cultural and educational life for the Macedonian Slavs. Its activity was in particular visible after the end of the Russian-Turkish war, when, in chaos, the clergymen subordinated to Exarchate started to reactivate or establish Bulgarian cultural and educational institutions. As a result of their activities and support of the orthodox-church and school community as well as financial help of the Bulgarian state, a broad network of primary and secondary schools was established in Macedonia until the beginning of the 20th century. It influenced significantly the rise of the national identity among the Macedonians Slavs.